

Денис Чик

УДК 82.091.:821.161.2+821.111-3

МОТИВ СОЦІАЛЬНОЇ ПОМСТИ У ПРОЗІ Т. ШЕВЧЕНКА ТА Е. ГАСКЕЛЛ

У статті проаналізовано мотив соціальної помсти в повісті "Варнак" Т. Шевченка та романі "Mary Barton: A Tale of Manchester Life" Е. Гаскелл. Спільною для цих творів є християнська інтерпретація образу розкаяного вбивці. Мотив соціальної помсти в текстах обох авторів ґрунтується на індивідуальних бунтах головних героїв, які переживають внутрішні драми й реалізують свій протест в антисоціальний спосіб.

Ключові слова: мотив, соціально-психологічна проза, образ розбійника, соціальна помста, реалізм, бунт, суспільство.

Denys Chyk. Motive of social revenge in socio-psychological prose by T. Shevchenko and E. Gaskell

The author analyzes the motive of social revenge in the story "Varnak" by T. Shevchenko and the novel "Mary Barton: A Tale of Manchester Life" by E. Gaskell. The Christian interpretation of the character of repenting murderer is common for the both pieces of fiction. The motive of social revenge in the texts of Ukrainian and English authors is based on individual riots of the main characters experiencing personal dramas and carrying out vengeance in an antisocial manner.

Key words: motif, socio-psychological prose, character of the robber, social revenge, realism, riot, society.

*Бунт – це мова непочутих.
Мартін Лютер Кінг', молодший*

В останні роки увага до творчості Т. Шевченка постійно актуалізується. Щоправда, навіть поверхневий аналіз наукових студій над його літературною спадщиною засвідчує істотне переважання досліджень поезії митця й порівняно незначну кількість праць, де б спеціально розглядалась його

проза. Не становить винятку й повість “Варнак”, яку тут спробуємо порівняти з прозовим твором сучасної йому літератури – романом “Mary Barton: A Tale of Manchester Life” (“Мері Бартон: Оповідь із життя Манчестера”) (1848) англійської письменниці Елізабет Гаскелл.

Повість “Варнак” (написана приблизно 1853 р., опублікована 1886 р.) аналізували переважно як вияв авторського інтересу до образу “благородного розбійника”, поширеного в європейському романтизмі й, зокрема, українській літературі. Шевченкознавці найперше зауважували вплив на сюжет твору української романтичної традиції звернення до образу гайдамаки Семена Гаркуші у відповідних прозових творах В. Наріжного, О. Сомова, Г. Квітки-Основ’яненка [13; 14; 1; 3, 76] або рецепцію образу відомого подільського повстанця Устима Кармалюка у фольклорній версії [5, 202; 24]. Дослідники часто проводили паралелі з літературними образами “шляхетних розбійників”: із німецького романтизму – Карлом Моором із драми “Die Räuber” (“Розбійники”) Ф. Шиллера [9, 457], Міхаелем Кольгаасом з однойменної повісті Г. Кляйста [8, 305-306], Рінальдо Рінальдїні з відомого розбійницького роману К. А. Вульпіуса “Rinaldo Rinaldini, der Räuberhauptmann...” (“Рінальдо Рінальдїні, отаман розбійників...”) [22, 416]; англійського романтизму – Робом Роєм і Робіном Гудом із романів В. Скотта [14, 20; 14, 114], [19, 168-177], [9, 457], [4], [2, 57-62]; французького реалізму – Клодом Гьо з документально-публіцистичного оповідання В. Гюґо [8, 305-306].

Отже, із творів англійських письменників у поле зору дослідників-шевченкознавців потрапляли лише ранні історичні романи “Rob Roy” (“Роб Рой”) (1817) та “Ivanhoe” (“Айвенго”) (1819) В. Скотта. Звісно, назвати ці тексти розбійницькими романами не можна, але вплив цього жанру в шотландського прозаїка безумовно помітний в образах розбійників Роба Роя та Робіна Гуда (які, зауважимо, в обох романах не є головними героями). “Близькість” образу колишнього варнака Кирила до постаті легендарного шотландського розбійника Роба Роя з роману В. Скотта дослідники оцінюють по-різному – від його рецепції [14, 20] до типологічної схожості, зумовленої не так впливом чи знанням конкретного твору, як загальною європейською літературною традицією структурування розбійницької прози [4, 170], [2, 57-62]. Так само узвичаїлася трактовка образу Кирила як “українського Робіна Гуда” за аналогією з Устимом Кармалюком і Гаркушею [12, 71] і проведення паралелей між літературним образом варнака, літературним і фольклорним образом шотландського розбійника та історичними посталями подільського та сумського гайдамаки. Зрозуміло, що пошук відповідностей між літературними та історичними посталями потребує сьгодні нових інтерпретацій. Останні розвідки доводять міфологізацію образів “народних месників” чи “селянських повстанців” у фольклорі, а відтак і в художній літературі й ідеологічно та політично заангажованій історичній науці, хоча вони, як свідчать архівні джерела, часто були звичайними грабійниками без нахилу до добродетельності [15].

У той же час такі зіставлення засвідчують брак психологічно-типологічних або літературно-типологічних збігів, як і прямих текстуальних запозичень – спільним для творів В. Скотта та Т. Шевченка було лише часткове використання популярної розбійницької теми. Не слід також забувати, що для творчої манери українського письменника характерна активізація реалістичних елементів саме в 1850-ті рр., тобто час, коли були написані його прозові твори. А пізня творчість Кобзаря, за спостереженням Д. Наливайка, типологічно пов’язана з першим етапом європейської реалістичної літератури – тими письменниками, яким був властивий стильовий синкретизм із романтичною домінантою [17, 47]. Також учений констатує глибинну приналежність поезії Т. Шевченка до основного

мейнстріму європейської романтичної літератури та її засадничих семантико-художніх доміант, що через застосування генетико-контактологічного методу (непридатного для студій міжнаціональних літературних контекстів) і досі не підтвержене “критичною масою конкретного історико-літературного матеріалу” [17, 54]. До цього слушного та переконливого зауваження додамо, що повісті Т. Шевченка й понині належно не досліджено в сучасному йому західноєвропейському літературному контексті, зокрема й у контексті англійської реалістичної літератури.

Спільна риса повісті “Варнак” Т. Шевченка та роману “Mary Barton: A Tale of Manchester Life” Е. Гаскелл – християнська інтерпретація образу розкаяного злочинця. Окрім цього, в обох текстах розвинуто тему бунту проти влади та вбивства в ім’я суспільної справедливості, що характерне тією чи тією мірою розвою для багатьох зразків жанрового різновиду розбійницького роману. Можна впевнено твердити, що з дебютним романом англійської письменниці український автор не був ознайомлений: перше й наразі єдине польське видання “Mary Barton...” з’являється лише 1956 року (див.: [30]), а перший російський переклад – у випусках літературно-політичного часопису “Время” 1861 р. (див.: [6]).

Традиційно “Варнак” маркують як автобіографічну повість із сильним акцентом на соціальній проблематиці (радянські літературознавці навіть наголошували на “антикріпосницькій” спрямованості твору [11, 356]). Сучасні ж дослідники означають її як романтичну повість [19, 171; 18, 49-50] або ж соціально-дидактичну повість [2, 61]. З огляду на наявну у творі “пізньоромантичну кризу авторського оціночного суб’єктивізму та ліричного піднесення” [18, 50] акцент на залежності долі людини від соціальних та історичних умов, авторську критику неможливості привнесення романтичних моделей поведінки в дійсне життя, зображення поразки індивідуальної свободи під тиском зовнішніх обставин зараховуємо її до раннього реалізму, якому властиві синкретизм реалістичного та романтичного елементів та, як наслідок, міжстильова пограничність.

Найбільш продуктивною видається пропозиція Т. Гундорової відмовитися од застарілого сприйняття повістей Т. Шевченка як осердя цілковитої відповідності автобіографічного “я” та наративної позиції у прозовому тексті, адже в російськомовних повістях автор одягає (само)іронічну маску Кобзаря Дармограя як найбільш прийнятну для читачів – представників середнього стану [7]. Такий кут зору дає змогу не інтерпретувати головних героїв і нараторів повістей як alter ego письменника, а наблизитися до сутності авторської оцінки зображуваних подій та виокремити її найважливіші складники.

“Mary Barton...” Е. Гаскелл – дебютний роман письменниці про важке життя та відчайдушний страйк манчестерських робітників – був спершу опублікований анонімно й лише згодом перевиданий зі справжнім іменем авторки. Дослідники звертають увагу на тогочасну злободенну соціальну проблематику, порушену у творі молодій авторки, та часто зараховують його до так званого промислового роману (industrial novel) [32, 55] або ж до соціального роману (social-problem novel) [35, 59]. Конкретизуючи місце роману Е. Гаскелл у контексті англійської вікторіанської літератури, шведська дослідниця М. Фрикштедт наголошує на його винятковій першості для жанру промислового роману, попри наявність таких близьких за тематикою творів-попередників – романів “Helen Fleetwood” (“Хелен Флітвуд”) (1841) Шарлотти Тонна та “William Langshaw, the Cotton Lord” (“Вільям Ленгшоу, бавовняний магнат”) (1842) Елізабет Стоун, а також прозового циклу “A Manchester Strike” (“Манчестерський страйк”) (1832) соціолога та письменниці Гарріет Мартіно [29, 12-30].

Щоправда, останнім часом літературознавці вказують на необхідність перегляду усталеного жанрового означення цього роману як промислового,

адже твір Е. Гаскелл позначений помітним впливом романтичних тенденцій. Заслуговує на увагу твердження японського дослідника Т. Оно, що “Mary Barton...” – не промисловий роман, а радше романтичний текст про драматичне кохання головної героїні Мері та трагедію її батька Джона Бартон. Докладно проаналізувавши хронологію, повторюваність появи персонажів, їхню функціональність і значущість для розвитку дії, сюжетні вузли роману, критик висноує, що первісна авторська інтенція зробити головним героєм робітника Джона Бартон зазнала краху в реалізованому тексті, бо справжнім протагоністом виявилася його донька Мері. Також підзаголовок роману не кореспондує з його змістовим наповненням, бо все ж центральними у творі стали теми кохання головної героїні та драми батька-вбивці, а не страйк манчестерських робітників [33, 16-17]. Щоправда, цілком зарахувати роман англійської письменниці до романтичної традиції було би перебільшенням. Можна впевнено сказати, що роман Е. Гаскелл належить до раннього етапу англійського реалізму, який прикметний уважним ставленням до перцепції суспільно значущих явищ і зокрема, чартизму; це зразок вікторіанського соціально-психологічного роману.

На мою думку, перебування в одній стильовій парадигмі раннього реалізму, якому ще властиві романтичні рудименти, дає додаткові підстави здійснити компаративний аналіз повісті “Варнак” Т. Шевченка і роману “Mary Barton...” Е. Гаскелл.

Як уже зауважено, сюжет роману “Mary Barton...” Е. Гаскелл головно зосереджений на історії родини манчестерського робітника Джона Бартон. Життя Бартон можна умовно поділити на три періоди: дочартистський і чартистський, коли він переступає межі закону, та передсмертний час каяття. “Mary Barton...” Е. Гаскелл дещо наближується до ньюґейтських романів. Сюжет твору містить необхідні складники цього жанрового різновиду – скоєння злочину та його розслідування, арешт невинного, опис судового процесу, виправдання Джема Вілсона та кара, яка знаходить убивцю. Однак письменниця, на відміну від авторів ньюґейтських романів, не виправдовує сплановане вбивство, здійснене чартистом Джоном, хоча й пояснює причини, що призвели до злочину. Е. Гаскелл зумисне відбирає в тексті інтригу, одразу оприявнюючи вбивцю, але, натомість, зосереджує увагу на переживаннях головної героїні, яка змушена вибирати між любов'ю до батька та почуттями до Джема. Також прикметна спроба дати авторський аналіз соціальних причин сутужного становища робітників у першій частині роману. А у другій розкаяння Бартон та усвідомлення мотивів убивства сина згорьованого містера Карсона унаочнюють авторський ідеал примирення фабрикантів і робітників.

Розбійник Кирило – репрезентант літературного архетипу Робіна Гуда. Оповідь колишнього варнака історизовано – його буремна юність минає на Волині перших десятиліть XIX ст. Різкий перехід Кирила від законотриваючого підданця до бунтаря нагадує історію Міхаеля Кольгааса зі згаданої вище повісті Г. фон Кляйста; персонаж німецького автора також вирішує боротися з несправедливістю, коли його права були утиснуті більш владною людиною – юнкером (у випадку колишнього варнака – графом). Життєвий шлях Шевченкового героя теж чітко розділено на три частини – законотриваюче життя, розбійництво, розкаяння. Спершу Кирило досягає життєвого успіху, пройшовши шлях від прислужника до управителя панським маєтком. Зазнавши страшної образи, він стає розбійником, аби, після випадкового вбивства свого найбільшого кривдника, здатися на милість влади. Як і в “Mary Barton...”, у повісті зображено, як на заваді щастю простолюду стають знатні люди, котрим невласливі гуманність, співчуття та увага до представників нижчих соціальних прошарків.

Неминучий та назрілий соціальний конфлікт в обох авторів змушує героїв піти на відкрите порушення закону, що завершиться глибоким каяттям та муками сумління. І Е. Гаскелл, і Т. Шевченко протиставляють свої твори ґрунтовним науковим студіям. Англійська письменниця в передмові до роману “зізнається”, що нічого не розуміє в політичній економії промислового виробництва. Ба більше, усе, описане в романі, основане лише на її спостереженнях за життям манчестерського робітництва, які все ж, на думку Е. Гаскелл, знайшли підтвердження в подіях у Європі, що передували появі роману. Авторка має на увазі революції 1848 р. у Франції, Італії, Німеччині та інших європейських країнах. Пов’язуючи зображувані в романі події з наступними масовими соціально-політичними протестами, Е. Гаскелл випереджає думку сучасних істориків, що стихійний виступ чартистів улітку 1842 року – за першого серйозного випробування для вікторіанської економіки у формі значної депресії – перекинувся на континент, спровокувавши відповідну хвилю заворушень [23, 245]. Тож письменниця мала всі підстави розглядати свій твір як роман-застереження для майбутніх революціонерів, що намагатимуться вирішити глибокі суперечності між власниками фабрик та найманими робітниками в кардинальний спосіб.

Подібно до англійської письменниці Т. Шевченко вдається спершу до загальних розмірковувань про соціально-економічні причини бідності. Автор саркастично пише про “невелику” благодатну землю в “російському православному царстві”, таку мізерну, що може вмістити в себе чотири німецьких “царства” та Францію. Її населяють різні народи, з-поміж яких і “найбільш” православні росіяни. Злиденність у “благодатній землі” викликає в розповідача огиду та збентеження: “Каково же видеть ту же самую безобразную нищету в стране, текущей млеко и медом, как, например, в этой землице благодатной? Отвратительно! А еще отвратительнее встретит между этой ленивой нищеты обилие и при обилии отвратительную грязь и невежество!” [25, 121]. Показавши невідповідність позірної набожності “самого *православного*” народу (курсивом позначене підкреслення Т. Шевченка) і його плачевного становища, автор зауважує поширеність бідності та загального занепаду моралі у “стране благословенной” – Оренбурзькій губернії.

На відміну від Е. Гаскелл наратор “Варнака” “не зізнається” у відсутності спеціальних знань з економіки, навпаки, він іронічно “обіцяє” створити невдовзі чотиритомний звичаєписовий роман, де буде докладно зображено історію та спосіб життя “архіправославного народу”. Наразі ж читачеві пропонується оповідь колишнього варнака, яку автор нібито почув під час перебування в Ілецькій Защиті. Отже, трагічна історія каторжанина “постає” своєрідним прологом до ймовірного *novel of mappers*, який має з’явитися в майбутньому.

Англійська авторка в передмові до свого роману чітко окреслює авторське розуміння причини ворожнечі між фабрикантами та робітниками – брак співчуття в перших і зменшення християнського терпіння та віри як наслідок неосвіченості в других. М. Вілер акцентує на тому, що соціальний конфлікт, зображений у романі, прикметний індивідуалізацією манчестерських робітників та їхніх рідних та стереотипізацією власників фабрик [35, 58]. Страйк робітників, нестерпні умови життя та праці письменниця розглядає як тимчасові труднощі, а також як наслідок взаємного непорозуміння та браку освіти.

Мотив соціальної помсти у творах Е. Гаскелл і Т. Шевченка розпочинається спершу як реалізація особистої відплати персонажів. Для Джона Бартона, котрому випадає жереб здійснити замах на життя молодого фабриканта Карсона, майбутнє вбивство видається одним із необхідних елементів боротьби проти власників заводів. А карикатура на делегатів страйкарів, необачно намальована Карсоном під час зустрічі, стає прямим приводом для

його вбивства, яке мало налякати і схилити господарів фабрик до компромісу. Авторка простежує, як раптово та несподівано з'явилася ідея вбивства: під час зустрічі розлючені зневажливим жестом із боку власників робітники рішуче зважуються на злочин.

Жереб падає на Джона Бартона, отже, він лише виконавець волі профспілки. Будучи на словах готовим до радикальних дій через несправедливу оплату праці, суворий і безстрашний робітник виявився внутрішньо слабким, коли доля дає йому підступний шанс довести свою ненависть до фабрикантів на ділі. Е. Гаскелл наголошує на тому, що цей одиничний акт залякування не передбачав продовження терору, а був вимушеною дією організації манчестерських робітників. Письменниця, як і Ф. Енгельс за три роки до публікації роману, погоджується з тим, що страйкарі – справжні виразники поглядів робітників, але не розрізняє у профспілковому русі окремо соціалістів і чартистів, не порівнює їхні погляди, як те робить молодий німецький дослідник [26, 461]. Е. Гаскелл зауважує лідерські та організаторські риси Джона Бартона, які за кращих умов праці не змусили б його порушити закон і тим перекреслити собі життя. Джон Бартон видається їй мрійником, котрий усотує соціалістичні ідеали через неможливість пояснити суспільну несправедливість, яка болісно вдарила по ньому: спершу смерть сина через нестачу грошей, а потім – утрата роботи. Однак чесність, безкорисливість і заміна християнської віри на соціалістичні переконання лише шкодять діяльній натурі авторитетного та справедливого працелюба: “Джон Бартон став чартистом, комуністом – тим, кого називають навіженим та мрійником. Хоча бути мрійником – це щось та й означає! Це засвідчує наявність душі та чутливості, співчуття до долі інших, а не переймання лише собою. І, поряд з усіма властивими людині слабостями, він мав владну натуру, яка приносила практичну користь для організації, до якої він належав. До того ж він був грубувато красномовним, як справжній ланкаширець, виливаючи все, що було на серці, усе, що відразу западало в душу слухачам, таким же страждальцям, котрі любили, аби їхні почуття ословлювали. Іноді він був надзвичайно розсудливим для чіткої організації – конче потрібний хист для великих чоловічих товариств. Але найбільше, за що його цінували й могли на нього покластися, було усвідомлення, до якого приходив кожен, хто з ним стикався – він був зовсім безкорисливою людиною. Його клас, його прошарок були тим, що він відстоював, а не його права власної скромної персони. Але навіть великі та шляхетні люди, лишень робилися славетними, як одразу ставали здатними на підлі й низькі вчинки” (переклад з англійської тут і далі мій. – Д. Ч.) [31, 165-166]. Отже, Е. Гаскелл доволі скептично розглядає можливість зміни моделі відносин між фабрикантами й робітниками, адже останні згодні вирішувати соціальні суперечності бунтівним і революційним шляхом, що, на її думку, неприйнятний і злочинний.

Авторка оповиває ореолом таємничості чартистську організацію, до якої входить головний герой, і зауважує, що Бартон спершу вступає до профспілки, а згодом приєднується до чартистів. Опис чартистської спільноти нагадує загадкові спілки та ордени з романів про таємні товариства, характерні для німецької літератури XVIII ст. – своєрідні передвісники романів Г. Цшюкке та К. А. Вульпіуса про розбійницьких отаманів та їхні невловимі ватаги (романи “Der Geisterseher (Aus den Memoiren des Grafen von O**”)” (“Духовидець (Зі спогадів графа фон O**”) Ф. Шиллера, “Der Genius. Aus den Papieren des Marquis C* von G**”) (“Геній. Із записів маркіза К* фон Г**”) К. Гроссе та ін.). Тільки один раз описано збори чартистської спілки – на них буде ухвалено вчинити терористичний акт. В інших епізодах читачеві подано лише “готові” рішення загадкової організації.

Письменниця вказує на відсутність чіткого плану дій у робітників і зображає їх малограмотними людьми, котрих легко обдурити. Це використовує представник

лондонської профспілки, котрий виступає перед стражденними трударями з блискучою та переконливою промовою. Принизливим виглядає й порівняння столичного чартиста з п'яницею-недоуком і "експертом" із алкогольних напоїв Бобом Соєром із "The Posthumous Papers of the Pickwick Club" ("Посмертні записки Піквікського клубу") Ч. Діккенса: "Було б нелегко визначити, ким він був чи яку освіту він здобув. Він виглядав таким зарозумілим, що це надто резонувало із серйозністю напружених, запальних, самозаглиблених чоловіків, серед яких він тепер стояв. Він міг би бути сумнозвісним студентом-медиком на кшталт Боба Соєра або невдахою-актором, або бундючним прикажчиком із магазину. Враження, яке б він на вас справив, було б не з приємних, і все ж багато що в ньому можна було охарактеризувати лише як припущення" [31, 180]. Авторка докоряє цьому відразливому безіменному "лондонському джентльменові" через несерйозність та надмірний апломб. Промова, яка приголомшує простих робітників, відверто маніпулятивна й має на меті обманути довірливих слухачів, ладних необдуманно виконати рішення "товаришів" зі столиці.

Е. Гаскелл пояснює покірну готовність, із якою Джон Бартон прийняв свій випадковий жереб, його пристрастю до опіуму – доконаним фактом хворобливої залежності. Без цієї речовини робітник не може обходитися жодного дня – препарат замінює йому їжу та дає змогу позбутися меланхолії. Як відомо, тривале вживання опіуму викликає незворотний процес звикання, а наркозалежний упадає в дистрофію – форму пригніченого та надзвичайно дратівливого настрою, прикметного надмірною збудливістю та високим виявом агресії до ближніх. Як зауважує письменниця, чоловік страждає також і на часткове божевілля.

За чверть століття до публікації роману Е. Гаскелл інший англійський письменник Т. де Квінсі у вступі до свого найбільш відомого твору – автобіографічних зізнань "Confessions of an English Opium-Eater" ("Сповідь англійського опіуміста") – згадує про типовість наркотичної залежності серед манчестерських робітників: "Але, (що, можливо, ще більше здивує читача) кілька років тому, під час проїзду через Манчестер, декілька бавовняних мануфактуристів розповіли мені, що їхні робітники дуже швидко звикають до споживання опію, настільки, що в суботній день після полудня аптечні прилавки переповнені таблетками в один, два або три ґрани, підготовленими для постійних вечірніх покупців" [28, 5]. Т. де Квінсі відкидає припущення, що робітники споживали опіум через його дешевизну порівняно з алкогольними напоями, але з власного досвіду пише про звикання до штучних ефектів задоволення. Тож якщо легковажне рішення пристати до розбійників учорашній управитель панського маєтку Кирило з повісті Т. Шевченка приймає під впливом значної дози алкоголю, то Джон Бартон на момент здійснення вбивства, за задумом письменниці, теж не усвідомлював своїх вчинків, бо перебував на останній стадії наркоманії.

Головний герой повісті "Варнак", як і персонаж "Mary Barton...", ніколи не був схильним до злочинної поведінки, розбійником він стає вимушено, зазнавши кривди від дворянина, супроти якого не міг чинити опору. Особиста образа на молодого графа Болеслава, котрий збезчестив його наречену, спонукає освіченого парубка приєднатись до загону кріпаків-утікачів. Злочинці, ватажком яких став Кирило, удаються лише до розбою та грабунку, але не вбивають своїх жертв. Колишній варнак зізнається співрозмовникові, що взорувався на образи дійових осіб із прочитаних мелодраматичних романів – насамперед на Рінальдо Рінальдіні: тож це був не внутрішній порив помсти, а спроба відповідати певній літературній моделі "шляхетного лицаря-розбійника": "брати у богатых и отдавать бедным" [25, 141]. Навіть коли граф потрапляє до його рук, Кирило виявляє неабияку врівноваженість та благородство, відповідно до

запозиченого з художньої літератури типу поведінки, і відпускає найлютішого ворога неушкодженим. Розбійницька справа стає для Кирила сублімацією кривавої помсти за честь нареченої. Отож руйнівну енергію він спрямовує в річище, йому зовсім не властиве, що й змушує одягнути маску літературних героїв (“мене вздумалось подражать им” – зізнається він). “Гра в Рінальдо Рінальдіні”, яку розпочинає колишній кріпак, йому зовсім не до вподоби, герой потребує повернення до звичного соціального середовища – інтелектуального товариства пані Магдалени.

Історія розбійника Кирила – це художня авторизована оповідь трагедії кріпака, котрий завдяки здібностям швидко навчається, легко опановує іноземні мови, полюбляє читати твори італійських поетів в оригіналі та обожноє музику. Добра освіта та шляхетне виховання стають для нього справжнім прокляттям, адже вони відбирають зворотній шлях до рідної селянської спільноти. Через соціальне походження юнак не має місця й серед аристократії, хоча завдяки розуму та таланту стає управителем маєтку – очевидний максимум кріпацьких мрій. Тому Кирило здійснює самовпевнений утопічний проект тривалого виховання “по-своєму” майбутньої дружини, який розпочинається відтоді, коли дівчинці минуло десять років. Хоча Кирило не вказує на літературні джерела ідеї будівництва майбутнього сімейного затишку, проте можна припустити, що він почерпнув її в домашній бібліотеці графині, у якій було чимало романів. Схожий рецепт виховання “ідеальної” дружини запропонував Ж.-Ж. Руссо в дуже популярному в Європі та Російській імперії педагогічному романі “*Émile ou De l'éducation*” (“Еміль або Про виховання”) (1762). Наприклад, показове обмеження освіти для жінок в обох текстах. У Т. Шевченка гувернантка Магдалена та управитель Кирило навчають Марисю лише читати по-польськи та по-російськи. Така скромна програма навчання кореспондує зі взірцем жінки, який французький мислитель утілює в образі Софії: “Розум Софії приємний, хоча й не блискучий, ґрунтовний, але й неглибокий; про подібний розум нічого не говорять, бо всяк уважає, що вона не розумніша й не дурніша від нього самого. Її розум завжди подобається людям, котрі з нею розмовляють, хоча вона не вирізняється освіченістю й не відповідає ідеалу ерудованої жінки; адже вона досягнула певного розвитку не шляхом читання, а через бесіди з батьком і матір’ю, шляхом роздумів та спостережень, які їй удалося зробити у своєму тісному світі” [21, 600]. У такому ж тісному й “камерному” колі замкнена й обраниця Кирила. Її образ знеособлений (зазначено лише, що вона красива та розумна волинянка), окреслений пунктирними лініями, а її характер, як і ставлення до педагогічного проекту майбутнього чоловіка – волинського Пігмаліона, – автор зовсім не описує.

Спільно зі своєю духовною наставницею Магдаленою Кирило успішно реалізує власний педагогічний експеримент, проте не в змозі захистити себе й наречену від свавілля графа Болеслава. Така “патова ситуація” спонукає Кирила приєднатися до розбійницької ватаги. Т. Шевченко акцентує неусвідомленість і нерозуміння цього непоправного вибору третього шляху, який відбирає в молодій людині шанс повернутися до чесного життя християнина: Кирило нехотючи піддається на вмовляння розбійників у корчмі. Цей несподіваний вибір, а також ненавмисне вбивство Болеслава подібні до того жеребу, який випадає Джонові Бартону на засіданні профспілки. Кирило та Джон – жертви трагічних обставин, що їх письменники не виводять із природного наслідку несправедливих суспільних норм, а вважають результатом необдуманого та нерозважливого рішення стати бунтівником через брак справжньої християнської віри та покори.

Дещо подібні між собою образи Мері та Марисі, котрі стають об’єктами домагання дворян. Обидва письменники зауважують соціальну межу між

переконаваннями, перебирає на себе функції офіційної церкви (бо проповідує істинну віру), влади (здійснює функцію підтримання єдності суспільства) та суду (очищає суспільство від його неприйнятних членів – злочинців і порушників істинного закону) [27, 65]. Також важливим чинником була легітимізація бунту через участь у ньому (колишніх) представників світської чи церковної влади – їхня присутність додавала позірну правової вагомості спротиву. Н. З. Девіс заперечує міф про брак чіткої організації загонів бунтівників, навпаки – для акцій насилля характерна послідовна спланованість [27, 88-89]. Важлива тут ясна усвідомленість гонителями загрозової й несправедливості переслідуваних, яка базується на визначених ідеологічних засадах (у випадку Н. З. Девіс – релігійних). Відтак дослідниця робить парадоксальний висновок, що історична дистанція між обрядами очищення у племенах первіснообщинного ладу та сучасними масовими вбивствами на релігійному ґрунті не послаблює їхньої подібності.

Аналогічно до релігійних заворушень, описуваних вище, бунти, у яких беруть участь Джон Бартон і Кирило, не належать до надзвичайних суспільних феноменів. Відчуття маргіналізованості у статусі вигнанців спонукало до пошуку форми протистояння зі суспільством, адже герої не мають можливостей реалізуватися як повноправні громадяни. Такою формою стала участь у чартистській організації та розбійницькому загоні, де чоловіки здобувають успіх та набувають авторитету. Перебирання функцій влади та суду природне для незаконних організацій як альтернативної форми спільноти – “держави в державі”. Учасники потаємних спільнот не оминають увагою й імітацію діяльності церкви. Так, інверсією урочистого богослужіння стають бенкети ватаги Кирила біля християнської обителі: “В этих-то пещерах пировал я по несколько дней со всем своим товариством в виду Китаевской обители, а святые отцы и не подозревали этого. Освещал я их белыми восковыми свечами, тут же, в Китаевской обители, приготовляемыми для Киево-Печерской лавры. Устилал я эти мрачные пещеры дорогими коврами, шальями и аксамитом. Шумно! весело было!” [25, 142]. Е. Гаскелл називає церковників серед тих, кого робітники вважали своїми опонентами, поряд із парламентарями, суддями та роботодавцями: “Годі й дивуватися посиленню напруги між робочим людом і вищими класами в той час розбратів. Бідність і страждання робітників зародили в багатьох їхніх умах підозру, що законодавці, судді, роботодавці, і навіть священнослужителі, були, на загал, їхніми гнобителями й ворогами; і змовилися, щоби тримати їх у покорі та ярмі” [31, 82]. Отже, чартисти вимушено протиставляють себе всім легітимним і авторитетним у більшості вікторіанського суспільства структурам, щоби через самоідентифікацію та маргіналізацію досягнути власної мети.

Спонтанне об'єднання людей, готових виступити проти закону, спровоковане, на думку представників аналітичної психології, певними кризовими станами, до яких належить й економічна депресія та соціальна несправедливість. Такі ситуації завжди зумовлюють появу великої кількості мінливих, розрізнених, відчужених, занепокоєних, безвладних і пригнічених людей у суспільстві. Криза викликає масову реакцію у вигляді своєрідної “психічної епідемії” – месіанського руху, який очолює харизматичний і всевладний лідер, що роздає обіцянки своїм прихильникам утілити власну утопічну програму [20, 66]. Саме такими харизматичними лідерами показані Джон Бартон і Кирило. Про авторитет Бартона свідчить те, що на зборах профспілки він зазвичай головує, а 1839 р. його висувують як делегата чартистів для вручення хартії парламентарям. Цей захід відомий в історії як загальнонаціональне зібрання (Національний конвент) чартистів, куди потрапило лише 53 представники – найкращі репрезентанти інтересів робітників у країні [34, 23-24].

Кирило вже через місяць після приходу до лав розбійників очолює ватагу, швидко її розширює та дисциплінує, перетворюючи з невеликої банди на

регулярну міні-армію, якою керує незгірш від умілого полководця. Популярність ватажка серед простолюду на Волині та Поділлі така висока, що його особа набуває робінгудівського ореолу безкорисного месника та благодійника, упевненого в підтримці місцевого люду та відданості побратимів.

Трагедію Джона Бартон часто розглядали тільки в соціальному контексті, без урахування того християнського підґрунтя, яке вклала письменниця в його образ. Мотив метаноїї – глибокого та щирого розкаяння – зближує цей образ із образом варнака Кирила. На смертному одрі в останньому своєму зізнанні Бартон чітко ретранслює погляди Е. Гаскелл, окреслені в передмові. Спершу Джон зауважує, що його пошуки істинного шляху в житті були непростими через брак будь-якої освіти. Читання Біблії мало позитивний вплив, але відсутність реальних життєвих прикладів для підтвердження християнських постулатів зароджує в серці робітника зерно невіри. Останньою краплею стала голодна смерть його сина, яка впевнила Бартон в тому, що в жорстокому суспільстві неможливо жити згідно з євангельськими законами.

Не будучи готовим іти на компроміс із совістю, Кирило вирішує покинути свою ватагу й добровільно стати навіть каторжником, але ненавмисне вбивство графа під час самозахисту – його перше й останнє душогубство – перекреслює намір безкровно розпрощатися з розбійницьким ремеслом. Чоловік розглядає цю випадковість як Божу кару за гріхи й відчуває через учинене вбивство страшні муки каяття.

На відміну від Джона Бартон, розбійник Кирило не розплачується за злочини власним життям, навпаки, відбувши сувору каторгу, він адаптується на чужині й навіть успішно використовує колишні управлінські навички. І хто знає, чи не мріяв автор про власне повернення в Україну зі заслання та майбутню інтеграцію в суспільство, коли писав ці рядки повісті в Новопетровському укріпленні: "...человек, хотя и не богатый, но и не бедный, живет в своем собственном домике, хотя и небольшом, но живет так, как дай Бог и в хоромах бы жили: чисто, сытно и честно. Имеет он у себя человек десять работников, хотя из киргиз, но дай Бог, чтобы и русские так работали, как эти полудикари" [25, 122].

Як бачимо, письменники не пропонують успішних версій повторної інтеграції персонажів у суспільство. Джем Вілсон не може повернутися до звичної праці, хоча суд його виправдав, тавро в'язня намертво пристало до несправедливо звинуваченого й він стає парією для робітників. Тож Вілсон вимушено емігрує з родиною до Канади. Так само не планує повертатися в рідні місця Кирило, хоча термін заслуженого покарання давно минув. Добровільне вигнання персонажів дає змогу авторам "заморозити" вирішення конфліктів, які призвели до соціальної помсти.

Отже, важливим складником використання розбійницької теми в повісті "Варнак" Т. Шевченка та романі "Mary Barton: A Tale of Manchester Life" Е. Гаскелл став мотив соціальної помсти, який має істотну функціональну та жанротворчу вагу для цих текстів. Т. Шевченко й Е. Гаскелл завершують історії розбійницької звитяги своїх персонажів щирим покаяттям. Християнська наснаженість цього мотиву впливає на його психологічну репрезентацію в емотивно-почуттєвій сфері дійових осіб. Водночас мотив соціальної помсти в текстах аналізованих авторів ґрунтується на індивідуальних бунтах героїв, котрі переживають внутрішні драми й намагаються проектувати свою помсту в антисоціальний спосіб. Зображені бунтівні організації – звичний ритуальний спосіб очищення суспільства від елементів, які, на їхню думку, зневажають моральний і людський закони – фабрикантів і дворян відповідно. Мотив соціальної помсти у творах Т. Шевченка та Е. Гаскелл утілює авторські ідеї "бунтівної людини" в першій половині ХІХ ст. в конкретних історичних обставинах. Письменники засуджують організований бунт і його вияви в

терористичних акціях, приводячи їхніх виконавців до щиросердного каяття, та в однаковий спосіб пропагують ідею суспільного примирення та прощення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антоновська М. Повість Т. Шевченка "Варнак" та український літературний контекст I пол. XIX ст. // *Шевченкознавчі студії*. – 2011. – Вип. 14. – С. 3-11.
2. Боронь О. Повісті Тараса Шевченка і західноєвропейські літератури: Рецепція та інтертекстуальні зв'язки: Монографія. – 2-ге вид. – К.: Критика, 2015. – 160 с.
3. Боронь О. Художня своєрідність прози Шевченка // *Боронь О. Поет і його проза: генеза, семантика і рецепція Шевченкової творчості [Збірка статей]*. – К.: Критика, 2015. – С. 69-82.
4. Боронь О. Повість Тараса Шевченка "Варнак" і роман Вальтера Скотта "Роб Рой": спільне і відмінне // *Шевченкознавчі студії*. – 2013. – Вип. 16. – С. 167-170.
5. *Волинський Кобзар* / укл. П. М. Кралюк. – Острого: Видавництво Націон. ун-у "Острозька академія", 2013. – 212 с.
6. Гаскелл Ел. Мери Бартон. Повесть о манчестерских тружениках // *Время*. – 1861. – № 4. – С. 522-583; № 5. – С. 61-123; № 6. – С. 433-498; № 7. – С. 201-285; № 8. – С. 531-600; № 9. – С. 144-241.
7. Гундурова Т. Кобзар Дармограй і Шевченко в масці [Електронний ресурс]. – <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/03/8/141809/>
8. Дзюба І. М. Тарас Шевченко і Віктор Гюго // *Дзюба І. М. З криниці літ: У 3 т.* – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – Т. 2: Шевченко і світ; Естетика і культурологія; Знайомство з десятою Музою; "Бо то не просто мова, звуки..."; Тернисті дороги порозуміння. – С. 266-313.
9. Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 720 с.
10. Дзюба І. М. Шевченко і Шиллер: візія ідеального стану суспільства // *Дзюба І. М. З криниці літ: У 3 т.* – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – Т. 2: Шевченко і світ; Естетика і культурологія; Знайомство з десятою Музою; "Бо то не просто мова, звуки..."; Тернисті дороги порозуміння. – С. 255-266.
11. Кирилук Є. П. Т. Г. Шевченко (Життя і творчість). – К.: Держ. видавництво худ. літ., 1959. – 676 с.
12. Кицак Л. Елементи кримінального сюжету в повісті Тараса Шевченка "Варнак" // *Волинь – Житомирщина*. – 2010. – № 21. – С. 68-72.
13. Кодацька А. Ф. Одноименні твори Т. Г. Шевченка (порівняльний аналіз поем і повістей "Наймичка", "Варнак", "Княжна" – "Княгиня"). – К.: Наук. думка, 1968. – 152 с.
14. Кодацька А. Ф. Художня проза Т. Г. Шевченка. – К.: Наук. думка, 1972. – 326 с.
15. Корогод Б. А. Семен Гаркуша на Сумщині // *Третя сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція, 7-8 грудня 1999 р.*: Зб. статей / відп. ред. П. М. Щербань [та ін.]; Сумський держ. педагогічний ун-т ім. А. С. Макаренка, Сумська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – Суми: [б.в.], 1999. – С. 48-50.
16. Куннас Т. Зло. Розкриття сутності зла у літературі та мистецтві; пер. з фін. Ірини Малевич та Юлії Стояновської; [наук. ред. О. Юдін]. – Львів: Видавництво Анетти Антоненко; К.: Ніка-Центр, 2015. – 287, [24] с.
17. Наливайко Д. С. Шевченко в контексті європейської літератури його епохи: [інавгураційна лекція Почесного професора Національного університету "Києво-Могилянська академія", 1 вересня 2013 р.]. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська Академія", 2014. – 54, [1] с.
18. Нахлік Є. "І мертвим, і живим, і ненародженим", і самому собі: Шевченкове ословлення минулого, сучасного й майбутнього та власної екзистенції / НАН України. Інститут Івана Франка. – Львів: [Б. в.], 2014. – 471 с. – (Серія "Літературознавчі студії"; Вип. 20).
19. Нахлік Є. К. Українська романтична проза 20–60-х років XIX ст. – К.: Наук. думка, 1988. – 320 с.
20. Одайник В. Психологія політики: політичские и социальные идеи Карла Густава Юнга / [пер. с англ. К. Бутырина под общ. ред. В. Зеленского]. – СПб.: Азбука-классика, 2010. – 254, [2] с. – (Азбука-классика).
21. Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или О воспитании. Книга V. София, или Женщина; пер. Е. Н. Бируковой // *Руссо Ж.-Ж. Избр. соч.*: [в 3 т.] / [пер. с фр.]. – М.: Худож. лит., 1961. – Т. 1. – 1961. – С. 545-711.
22. Ушкалов А. В. Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання. – Харків-Едмонтон-Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій 2014. – 602 с.
23. Хобсбаум Э. Век революции. Европа 1789 – 1848 / пер. с англ. Л. Д. Якуниной. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 480 с.
24. Шалак О. Фольклор Поділля – одне із джерел повісті Тараса Шевченка "Варнак": інтерпретація мотивів та образів // *Волинь філологічна: текст і контекст*. – 2014. – Вип. 18. – С. 118-126.
25. Шевченко Т. Варнак. Повість // *Шевченко Т. Повне збір. творів: У 12 т.* – К.: Наук. думка, 2001–2003. – Т. 3. – 2003. – С. 121-151.
26. Энгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии. По собственным наблюдениям и достоверным источникам // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: В 30-ти тт.* – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1955–1981. – Т. 2: Сентябрь 1844 – февраль 1846 / подгот. к печати И. А. Бах и В. К. Брушлинский. – 1955. – С. 231-517.
27. Davis Z. N. The Rites of Violence: Religious Riot in Sixteenth-Century France // *Past & Present*. – 1973. – No. 59 (May). – P. 51-91.
28. *De Quincey Th. Confessions of an English Opium-Eater and Other Writings* / ed. with an Introduction and Notes by R. Morrison. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – 384 p. – (Oxford World's Classics).
29. Fryckstedt C. M. The Early Industrial Novel: Mary Barton and Its Predecessors // *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*. – 1980. – # 63. – P. 11-30.
30. Gaskell C. E. Mary Barton: powieść / przeł. [z ang.] Krystyna Tarnowska; [wiersze przeł. W. Lewik; posł. Z. Bauman]. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1956. – 471 s.

31. *Gaskell E.* Mary Barton / Ed. with an Introduction and Notes by Shirley Foster. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – 437 p. – (Oxford World's Classics).
32. *Ingham P.* The Language of Gender and Class: Transformation in the Victorian Novel. – London and New York: Routledge, 1996. – 208 p.
33. *Onbo T.* Is Mary Barton an Industrial Novel? [Електронний ресурс] // *The Gaskell Society Journal*. – Volume 15 (2001). – http://w17.let.kumamoto-u.ac.jp/Is%20Mary%20Barton%20an%20Industrial%20Novel_201200.pdf
34. *Royle E., Lockyer R.* Chartism. – 3rd ed. – London and New York: Routledge, 1996. – 158 p.
35. *Wheeler M.* Mid-Century Fiction: A Victorian Identity: Social-Problem, Religious and Historical Novels // *The Victorian Novel* / Ed. and with an Introduction by H. Bloom. – New York: Chelsea House Publications, 2004. – P. 53–67. – (Bloom's Period Studies).

Отримано 4 березня 2016 р.

м. Кременець, Тернопільська обл.

